

”דבר שאינו מתכוון” במלאכת שביעית

במסכת סנהדרין (כו, ע”א), הובאה עובדה ברי חייא בר זרנוקי ור”ש יהוצדק, שהלכו לעבר את השנה בעסיא, ונלווה עליהם ריש לקיש כדי לראות האין הם מעבירים את השנה. בדרכם ראו יהודי עובר על מצות התורה ”כרמך לא תזמור”, השיבו לו: ”יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך” (כלומר: הוא אינו מתכוון לפעולת הזמירה, שהיא כדי להשביח את הגידול של הכרם, אלא צריך הוא את הזמורות כדי לעקל בהן את קורות בית הבד) השיב להם: ”הלב יודע אם לעקל לעקלקלות! ומתבאר לכאורה מדברי הגמרא, שבמלאכה האסורה בשביעית אם אינו מתכוון למלאכה - מותר, דומיא דמלאכת שבת שקיייל כרבי שמעון ”דברי שאינו מתכוון, מותר”.

אולם התוספות שם ד”ה לעקל, הקשו דמכל מקום מה בכך, הרי הוא משביח את הכרם ומדוע לא נחייבו משום נוטע. ותירצו שכאן זמר את הכרם בצורה שקשה לגידולו ולכן מותר, אבל אם היה זומר בצורה שמשביחה ומצמיחה היה אסור אף שאינו מתכוון. וטעמו של דבר משום שרק בשבת נאמר דין ”אינו מתכוון” משום ש”מלאכת מחשבת אסרה תורה”, ובשביעית אין דין של מלאכת מחשבת. ומבואר מדבריהם שבמלאכת שביעית אין פטור של ”דבר שאינו מתכוון”, ועכ”פ במקום שהוא בגדר ”פסיק רישיה”. ועיין מהרש”ל ומהרש”א על אתר, מה שכתבו בפשט דבריהם.

אלא שיש לתמוה לפי זה, מה שאמר ריש לקיש ”הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות”, אם מדובר שאותו אדם עושה את פעולת הזימור בצורה שקשה לגידולו של האילן, הרי מוכח ש”לעקל” הוא צריך ולא לזמירה עצמה, ומאי ”עקלקלות” איכא.

והנה הרמב”ם בהלי שמיטה ויובל פ”ד הלכה א’ כתב: ”וזה שנאמר את ספיר קצירך לא תקצור, שלא יקצרו כדרך שקוצר בכל שנה, ואם קצר כדרך הקוצרין לוקה, כגון שקצר כל השדה והעמיד כרי ודש בבקר, או שקצר לעבודת הארץ כמו שביארנו, אלא קוצר מעט מעט וחובט ואוכל”. מבואר בדבריו שבמלאכת קצירה האסורה בשביעית, תרתי אית בה; האחת - משום איסור לקצור כדרך בעלים, וכמו שפירש רש”י עה”ת - (ויקרא כ”ה, ה); ”לא תקלוט” - להיות תמזית זו כשאל קציר, אלא ספקר יחס לכל”, ועוד - איסור קצירה ליפוי הקרקע משום תיקון הארץ, שבוה שקוצר הרי הוא מיפה את הקרקע ומכשירה לזריעה חדשה.

* המחבר משמש רבה של קהילת ”איחוד שיבת ציון” בת”א - המערכת.

והוכיח מכאן ב"מקדש דוד", דסבירא ליה להרמב"ם, שלאיסור מלאכת שביעית בעינן כוונה, שאם לא בעינן כוונה ורצון הבעלים לתיקון הקרקע, אי"כ מדוע מותר לקצור מעט מעט, הרי בהכי מתקן הוא את הקרקע, אלא שבהכרח ס"ל דעל לאו של מלאכת השביעית אינו עובר אלא כשכוונתו לתקן את הקרקע, אבל אם בכוונתו לקצור כדרכו לצורך אכילתו, אף דהוי "פסיק רישיה" שבמעשה זה מתקן את הקרקע, מכל מקום אינו עובר בלאו דלא תקצור. הרי קמן דפליגי רבותינו הראשונים, האם "דבר שאינו מתכוון" מותר במלאכת שביעית או לא, שדעת התוס' בסנהדרין שאסור, ודעת הרמב"ם שמוותר. וחלה עלינו חובת ביאור במאי פליגי.

יתכן שמחלוקתם תלויה בחקירה הידועה במצות שביעית, האם היא חובת גברא או חובת קרקע. כלומר, אם המצוה היא שביתת הארץ או שביתת האדם מעבודת הארץ. ונפקא מינה אם מותר להניח לגוי לעבוד בקרקע של ישראל, שאם המצוה על העובד, הרי שהיהודי אינו עובד ואינו עובר באיסור שביעית, אלא אך משום "אמירה לנכרי" שהיא שבות, (ודבר זה תלוי בספק בגמ' ב"מ ז, ע"א, אם יש איסור אמירה לנכרי בכל הלאווין), משא"כ אי נימא דהמצוה היא שביתת הארץ, הרי שאף אם הגוי יעבוד, יעבור היהודי בעל השדה בעשה של "שבתת הארץ". ועוד נ"מ בזה, אם מותר לטעת עצים בערב שביעית באופן שהקליטה בקרקע תהיה בשביעית עצמה, דאם האיסור מצד העובד הרי לא עובד בשביעית, משא"כ אם היא חובת קרקע, אסור לעשות פעולה כזאת שהרי הקרקע לא תשבות.

וכאשר ביארנו במקום אחר, פלוגתא היא בקדמתא ובתרייתא, שמסוגיית הגמ' בעבודה זרה טו, ע"ב, משמע דיש איסור על הבעלים, שהרי אמרו שם: "והרי שדה דאדם מצווה על שביתת שדהו בשביעית". ודימוהו שם לשביתת בהמתו בשבת שהקשו מזו על זו, וכן מפרוש שם בתוס' רי"ד, וכן נקטו הריטב"א ורבונו אלחנן שם, וכן דעת מהרש"ל ב"חכמת שלמה" ב"מ ז, ע"א, וכן נקט "מנחת חינוך" מצוה קי"ב ומצוה שכ"ח. ולכאורה משמע כן מדברי רש"י ותוס' במס' ראש השנה י, ע"ב, לענין הקליטה בשביעית ובתוספת שביעית, ועיין מניח מצוה רח"צ אות ט'.

ולעומתם סוברים רבים מן הפוסקים, שאין איסור על הבעלים אלא אך על העובד בשביעית, עיין שו"ת מבי"ט ח"ב סי' ס"ד, ובשו"ת בנו מהרי"ט ח"ב סי' נ"ב, שהתירו להשכיר שדה לנכרי לפני שביעית בהבלעה. וכן פסק "פאת השלחן" סי' כ"ג סלק"א, וכן נקט מהר"ם בחידושו לבי"מ ז, ע"א, וכן הוכיח האדר"ת במכתב בסוף ספר "שבת הארץ", וכן נקט הגר"א קוק זצ"ל שם פ"א ה"א, והאריך בזה ב"קונטרס אחרון" שם אות א'. וכן משמע דעת "חזון איש" שביעית סי' י"ז אות כ"ה.

בדעת הרמב"ם יש לכאורה סתירה בזה, שבמנין המצות שבראש הלי שמיטה ויובל כתב: "שתשבות הארץ בשביעית ממלאכה", ומשמע דהוי חובת קרקע, דהיינו

שהארץ תשבות ולא רק שלא יעבוד בה כמו שמנה להלן במצוה ב'. ומאידך בהלכותיו פ"א כתב: "מצות עשה לשבות מעבודת הארץ ועבודת האילן בשנה השביעית, שנאמר ושבתה הארץ שבת לה"י וכו'. הרי משמע מלשונו דהשבתה היא מעבודת הארץ ולא הארץ עצמה. וכבר דנו האחרונים בדבריו ובישובם, עיין "שבת הארץ" בקו"א משי"כ בזה.

ונראה שיש להוכיח מדברי הרמב"ם שסובר שהאיסור הוא על הגברא ולא על הקרקע. ממה שפירש את המשנה בשביעית פ"ב מ"ו: "אין נוטעין וכו' ערב שביעית פחות מלי יום לפני ראש השנה", שהאיסור הוא מפני מראית העין שמא יאמר הרואה בשביעית נטעו, כמובאר בהלכותיו פ"ג, ה"א, ומוכח מזה דלא חיישינן שהקליטה תיעשה בשביעית, והיינו משום דס"ל דאין דין שבתה על הארץ, אלא שבתת האדם מעבודת הארץ. ומקור מקומו הוא בתלמודא דבני מערבא מסי' תרומות פ"ב, ה"ב, ומסי' שבת פ"ג, ה"א, עיי"ש.

ולפי זה אפשר לבאר מחלוקתם דהרמב"ם והתוס' בנידון דידן. שאם נקטינן שאיסורי השביעית הם חובת גברא, הרי שיש להבחין בין "מתכוון" לבין "אינו מתכוון", שאיסור שיש על האדם ומצוה שלא לעשותו, יש לדון שאם אינו מתכוון לאיסור הרי שמוותר לעשות פעולה מסויימת שהיא עצמה היתר. משא"כ אי נימא שאיסורי השביעית הם חובת קרקע, הרי שבחובת קרקע אין להבדיל בין מתכוון לאינו מתכוון, שהרי גם אם אינו מתכוון הרי הקרקע אינה שובתת על ידי מעשהו. ופשוט שאין לדמותו למלאכת שבת, שבה האיסור הוא על האדם שלא יעבוד בשבת, ובזה נאמר דין של "דבר שאינו מתכוון".

מעתה התוספות בסנהדרין הלכו לשיטתם במסי' ר"ה, שאיסורי מלאכת שביעית הם חובת קרקע, ולפיכך אסור לטעת בערב שביעית כשהקליטה תיעשה בשביעית. ומשום הכי תמהו מה בכך שצריך את הזמורות לעקל בית הבד, הרי מכל מקום אין הקרקע שובתת מעבודת האילן, ותירצו שעשוה באופן שקשה לגידול, ובאופן כזה אין על זה שם מלאכה כלל. אולם הרמב"ם לשיטתו, שאיסור מלאכת שביעית הוא על הגברא, ולכן איסור הנטיעה בערב שביעית באופן שתיקלט בשביעית, אסור רק משום מראית העין, ולכן איסור העבודה בשביעית דומה לאיסור מלאכת שבת, וכמו ששם מותר באינו מתכוון הוא הדין הכא, ולפיכך התיר לקצור מעט מעט, אף שבקצירה זו מיפה את הקרקע, מכל מקום הרי אינו מתכוון ליפוי הקרקע.

ונראה עוד בביאור מחלוקתם. דהנה בגמ' מועד קטן ג, ע"א, הקשו במאי דכתיב בקרא "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור" וגו'. מכדי, זמירה בכלל זריעה, ובצירה בכלל קצירה, למאי הלכתא כתביניהו רחמנא. ותירצו למימרא דאהני תולדות מיחייב, אאחרייניתא לא מיחייב. ויש להסתפק בהא דחדית לן השי"ס, שרק שתי תולדות אלו

של זמירה ושל בצירה הוא דמיחייב, האם הכוונה שמדאסרה תורה מלאכת זריעה בשביעית, הרי שמצד הסברא היינו מחייבים כל תולדות של זריעה, דומיא דמלאכת זורע שנאסרה בשבת היא וכל תולדותיה, אלא שלכך בא גילוי הפסוק לומר שלא נלמד משבת לחייב על כל תולדות זורע, אלא אך זו שנאמרה בפירוש בפסוק דהיינו "זמירה". או שכוונת הגמי לומר שחלוקה מלאכה דשבת ממלאכה דשביעית ביסוד דינה, שבשבת אסרה התורה את הזריעה משום "מלאכה", ואילו בשביעית נאסרה הזריעה כ"פעולה" ולא כמלאכה, ולכן אין לרבות את תולדות הזריעה, משום שבשבת שנאסרה מלאכת "זורע", הרי שכל שדומה לה במעשה או בתכלית נכנס בשם "תולדה" ואסרו, משא"כ בשביעית שנאסרה הזריעה כפעולה בלבד, יתכן שרק פעולה זו של זריעה נאסרה ולא דבר הדומה לה.

הסבר הדברים הוא על פי דברי "שער המלך" בהלי רוצח פ"י, ה"ט, שהביא מה שנסתפק "מוצל מאש" סי' נ"א, בהא דאסרה התורה לעבוד בנחל איתן שבו נערפה העגלה, דכתיב "ולא יעבד בה ולא יזרע", האם גם תולדה דזריעה אסורה בנחל איתן. ופירש שם בשעה"מ דעיקר ספיקו הוא לומר, דדילמא דווקא בשבת דבמלאכה תלי רחמנא, יש לחייב על תולדה כיוון שהיא מלאכה גמורה, משא"כ בזורע בנחל איתן דכתב קרא בהדיא "לא יזרע", יש לומר דדווקא זריעה שהיא אב מלאכה אסר רחמנא ולא תולדות, עיי"ש.

הרי שביאר ספיקו של "מוצל מאש" דתליא בהא, האם "לא יזרע" שנאמר בנחל איתן משמעותו "מלאכה זריעה", ואז גם תולדות דמלאכת זריעה בכלל האיסור, או שהתורה אסרה בזריעה בנחל איתן את הפעולה של זריעה, ואז רק פעולה זו אסורה ותולדותיה לאו כיוצא בה. והן הן הדברים בספק שנסתפקנו בו לגבי איסור זריעה בשביעית, אם כוונת התורה לזריעה בתורת מלאכה, ואז היינו מרבים כל תולדות של זריעה, ולכן בא הפסוק לומר שרק הזמירה אסורה מכלל תולדות הזריעה, או שכוונת התורה לאסור בשביעית את פעולת הזריעה, ואז צריך לומר שאם לא היה כתוב "לא תזמור" לא הייתה מרבה "זמירה" לאיסור, שהרי אין זו פעולה של זריעה, ולכן גילתה התורה שגם פעולה של זמירה אסורה, ובלי הגילוי המפורש לא הייתי מרבה את הזמירה כתולדה של זריעה.

ומסתבר לפי זה, דאי נקטינן דזריעה האסורה בשביעית היינו "מלאכה" דזריעה, הרי שבמלאכה יש גדרים ותנאים מסויימים, ויש לחלק בה בין "מתכוון" לבין "אינו מתכוון", שכאשר אינו מתכוון למלאכה זו אלא למלאכה דהיתר, אין זה בכלל עושה מלאכה האסורה, משא"כ אם הזריעה אסורה כ"פעולה" שאסרה תורה, מנין לנו להבחין בין מתכוון לאינו מתכוון, שהרי האיסור הוא עצם הפעולה של זריעה, ואם אינו מתכוון הרי הוא נידון לכל היותר כשוגג, אבל אין לומר שיש חסרון בעצם

המלאכה בזה שאין בה כוונה, לפי שדין "אינו מתכוון" הוא אך ב"מלאכה" שבה המחשבה היא חלק בלתי נפרד מהמעשה, וחסרון מחשבה הוא חסרון מסויים בגוף המלאכה.

מעתה יש לומר דבהכי הוא דפליגי הרמב"ם והתוס'. דהרמב"ם דס"ל דאינו עובר בלאו דשביעית היכא דאינו מתכוון, הוא משום דס"ל דמה דאסרה התורה במלאכת שביעית היא המלאכה, והוא דומיא דשבת דמלאכה אסרה תורה במלאכת שבת, ולפיכך כמו דבשבת מותר באינו מתכוון הוא הדין והוא הטעם בשביעית. אבל התוס' סברי דשניא מלאכת שבת ממלאכת שביעית, בהא דבשבת אסורה ה"מלאכה" ואילו בשביעית אסורה "הפעולה", ולפיכך אף דבשבת דיינין לאינו מתכוון להיתר, מ"מ גבי שביעית שהאיסור הוא עצם הפעולה, אין לחלק בין מתכוון לאינו מתכוון, וכמבואר.

שוב התבוננתי ששאלה זו אם "אינו מתכוון" מותר במלאכת שביעית או לא, איפליגו בה תנאי בירושלמי מסכת שביעית, דגרסינן התם פ"ד, ה"ד: "אין מלמדין את הפרה לחרוש אלא בחולות, רשב"ג אומר אפילו בתוך שדהו מותר, (ובגירסת התוספתא "שדה חבירו"), ובלבד שלא יסמוך את המענה". והרי כאן הנידון הוא דבר שאינו מתכוון, שאינו מתכוון לחרישת הקרקע האסורה בשביעית, אלא ללמד את הפרה ולהרגילה לחרוש, ולדעת ת"ק בשדה אסור ללמדה, ומוכח דס"ל דדבר שאינו מתכוון אסור, ואך בחולות דאין עליה שם חרישה כלל הוא דמותר. ואילו רשב"ג שמתיר אף בשדה, ע"כ ס"ל דדבר שאינו מתכוון מותר, ומה שאסור לסמוך את המענה הוא משום מראית עין, אבל עצם החרישה מותרת דהו"ל דבר שאינו מתכוון.

והניחא לשיטת התוס' דס"ל דדבר שאינו מתכוון אסור בשביעית, והוא משום דהלכה כת"ק שאין מלמדין את הפרה לחרוש אלא בחולות, אולם לשיטת הרמב"ם דס"ל דדבר שאינו מתכוון - מותר בשביעית, קשיא מההיא דאין מלמדין את הפרה לחרוש אלא בחולות, דמוכח מהא דדבר שאינו מתכוון אסור בשביעית, מה גם שהרמב"ם עצמו פסק כן להלכה כת"ק, בה"ל שמיטה ויובל פ"א, ה"ו.

אולם יעויין ב"פני משה" בסוגיית הירושלמי שם, שפירש בדעת ת"ק דאין מלמדין אלא בחולות: "מקום שאינו ראוי לזריעה, שלא יהא נראה כחורש, ואע"פ שאינו מתכוון אלא ללמדה ולהרגילה לחרוש". הרי דפירש שגם לדעת ת"ק האיסור דאין מלמדין הוא משום "מראית עין", והא דמותר בחולות הוא לא משום דאין ע"ז שם חורש, אלא משום דהתם לא שייך למיסר משום מראית עין. ולכן יש לומר בדעת הרמב"ם, דלעולם ס"ל דדבר שאינו מתכוון מותר בשביעית כמו בשבת, והא דאין מלמדין את הפרה לחרוש אלא בחולות, הוא משום מראית עין ובלא חשש מראית העין, היה מותר משום שדבר שאינו מתכוון - מותר.